

**СТИЛІ БАТЬКІВСЬКОГО СТАВЛЕННЯ: ЩО МОЖЕ СТАТИ
БАР'ЄРОМ У РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ МОЛОДШОГО
ШКІЛЬНОГО ВІКУ?**

**СТИЛИ ОТЦОВСКОГО ОТНОШЕНИЯ: ЧТО МОЖЕТ СТАТЬ
БАРЬЕРОМ В РАЗВИТИИ ЛИЧНОСТИ РЕБЕНКА МЛАДШЕГО
ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА?**

**«STYLES OF PARENTAL ATTITUDE: WHAT CAN BECOME A
BARRIER IN THE DEVELOPMENT OF PERSONALITY OF A CHILD OF
YOUNGER SCHOOL AGE?»**

Ганна Шкуратенюк

Анна Шкуратенюк

Галина Цыганенко

Галина Цыганенко

Hanna Shkurateniuk

Halyna Tsyhanenko

м.Київ

г.Киев

Kyiv

Стаття присвячена виявленню стилів батьківського ставлення, що позначаються на особливостях розвитку особистості молодшого школяра. Метою є: розкрити психологічний зміст процесу розвитку особистості дитини молодшого шкільного віку, з'ясувати роль батька в ньому; виявити деструктивні стилі батьківського ставлення, які позначаються на самооцінці молодшого школяра.

Використані наступні методи: аналітико-синтетичний метод (для опрацювання наукових джерел вітчизняних та зарубіжних авторів,

узагальнення отриманих даних), тестовий (оцінка індивідуально-психологічних особливостей особистості (Р. Кеттел); вивчення самооцінки особистості молодшого школяра та виявлення бачення себе дитиною в сім'ї «Моя сім'я», опитувальник «Аналіз сімейних стосунків» Е. Ейдемільер, В. Юстицкис).

Основні висновки: В результаті аналізу показників використаних методик, що діагностують стилі сімейних стосунків та ставлення батька до дитини молодшого шкільного віку виділились такі фактори: «Домінуюча гіперпротекція», «Відігрування власних проблем на ставленні до дитини», «Підвищена вимогливість до дитини та ігнорування її потреб» та «Впевненість у своїх силах» (який містить показники лише з дитячих методик з позитивним знаком). Перші три фактори втілюють деструктивні стилі батьківського виховання та призводять до негативних наслідків у розвитку дитини: високого рівня тривожності, заниженій самооцінці, страхів, підвищеній збудливості, відчутті непотрібності батькам, самотності.

Стаття посвящена виявленню стилей отцовского отношения, что обозначаются на особенностях развития личности младшего школьника. Целью является: раскрыть психологическое содержание процесса развития личности ребенка младшего школьного возраста, выяснить роль отца в нем; выявить деструктивные стили родительского отношения, которые сказываются на самооценке младшего школьника.

Использованы следующие методы: аналитико-синтетический метод (для обработки научных источников отечественных и зарубежных авторов, обобщение полученных данных), тестовый (оценки индивидуально-психологических особенностей личности (Р.Кеттел); изучение самооценки личности младшего школьника и выявление видения себя ребенком в семье «Моя семья», опросник «Анализ семейных отношений» Э.Эйдемиллер, В.Юстицкис).

Основные выводы: В результате анализа показателей использованных методик, которые диагностируют стили семейных отношений и отношения

отца к ребенку младшего школьного возраста выделились следующие факторы: «Доминирующая гиперпротекция», «Отыгрывание собственных проблем на отношении к ребенку», «Повышенная требовательность к ребенку и игнорирование его потребностей» и «Уверенность в своих силах» (содержащий показатели только из детских методик с положительным знаком). Первые три фактора воплощают деструктивные стили родительского воспитания и приводят к негативным последствиям в развитии ребенка: высокого уровня тревожности, заниженной самооценке, страхов, повышенной возбудимости, ощущении ненужности родителям, одиночества.

The article is dedicated to the detection of the styles of parental attitude, influencing the particularities of the development of personality of a child of younger school age. Its objective is: to reveal the psychological content of the process of personality development of a child of younger school age, to find out the role of a father in it; to detect the destructive styles of parental attitude, affecting the self-esteem of a child of younger school age.

The following methods were used: analytical-synthetic method (for working over science sources of national and foreign authors, generalization of the received data), test method (testing by means of questionnaires).

Key conclusions: As a result of the analysis of the data received via the methods used to diagnose the styles of family relationships and a father's attitude to a child of younger school age, the following factors stood out: *«Predominant hyperprotection», «Playing of one's own problems on the attitude to a child», «Increased demands on a child and ignoring his needs» and «Self-confidence» (comprising results only from positive children diagnostics methods). The first three factors embody destructive methods of parental education and lead to negative effects on a child development: a high level of anxiety, low self-esteem, fears, increased irritability, feeling of their worthlessness for their parents, loneliness.*

Ключові слова: *батько, дитина молодшого шкільного віку, особистість, особистісні якості, розвиток, модель наслідування, деструктивні стили батьківського ставлення, бар'єри стосунків.*

Ключевые слова: *отец, ребенок младшего школьного возраста, личность, личностные качества, развитие, модель подражания, деструктивные стили отцовского отношения, барьеры отношений.*

Key words: *a father, a child of younger school age, personality, personal characteristics, development, a model of imitation, destructive styles of parental attitude, relationship barriers.*

Початок шкільного життя – час випробувань для дитини. Насамперед тому, що новачок-школяр має адаптуватися до нової часової та навчальної активності, проте не лише. Значно розширюється соціальне коло спілкування. Якщо раніше це були, як правило рідні, то тепер до вчителів, шкільної адміністрації, однолітків-однокласників, долучаються й значно старші, – підлітки-старшокласники.

До певної міри адаптація до навчання у школі подібна до вже відомого «сімейного навчання», де «першими учителями» були тато та мама. І від того якими вони були тоді, в ранньому віці, може десь залежати готовність до засвоєння нового соціального досвіду.

У цьому віці виникає нова структура стосунків: система «дитина – дорослий» розщеплюється на системи «дитина – вчитель» і «дитина – батьки». Ставлення «дитина – вчитель» виступає для дитини ставленням «дитина – суспільство» і починає визначати ставлення дитини до батьків і стосунки з іншими дітьми [1].

Ранній емоційний досвід дитини має провідне значення для формування її особистості. Вирішальну роль у розвитку особистості дитини відіграють стосунки з близькими дорослими.

Дослідження, що проводяться в області виховання дітей в сім'ї, приділяють величезне значення стосункам дитини і матері, ролі матері, визначають вплив материнства на розвиток особистості жінки, вплив матері на розвиток дитини [2]. Проте не достатньо вивчено роль батька у житті дитини. Очевидно, що батько впливає на емоційний, духовний, моральний розвиток дитини, але не лише, він може визначати її життєву позицію, сприяє

формуванню самооцінки, «образу Я». Адже співвіднесення себе і сім'ї у дорослого і дитини, у відомому сенсі, дзеркальні: для дорослого сім'я – похідне від «Я», для дитини «Я» – похідне від сім'ї [3].

Перш чим розпочати виклад матеріалу, невелике уточнення. У статті, як рівноцінні, будуть використовуватися поняття «тато» і «батько» (або у множині – «батьки»), дане уточнення пов'язане з тим, що в українській мові під «батьками» розуміють як тат, так і мам.

Багато дослідників вивчали вплив батьківського прикладу на розвиток дитини. Так, наприклад, А. Адлер підкреслював роль батька у формуванні у дитини соціального інтересу [цит. за 4]. Дані досліджень Г. Крайг говорять про те, що батьки, які тримали дитину на руках одразу після народження, виростає більш чуйною у соціальному плані. Значна роль у розвитку особистості дитини належить любові батька [цит. за 4]. Д. Аківіс в своїй роботі «Батьківська любов» відзначає, що люблячий батько нерідко ефективніший вихователь, ніж жінка. Батько менше опікає дітей, надає дитині більше самостійності, виховуючи в ньому самодисципліну [5]. Позитивні стосунки з батьком пов'язані з такими якостями дітей як емоційна врівноваженість, оптимізм, високий самоконтроль, добре розуміння соціальних нормативів, більш успішне оволодіння вимогами навколишнього середовища.

В роботах вітчизняних і зарубіжних дослідників М. Й. Боришевського, Г. Я. Варги, В. І. Гарбузова, Т. В. Говорун, Е. Г. Ейдемилера, О.І.Захарова, А.Є.Лічко, В.В.Століна, Т.С.Яценко та інших переконливо показана залежність формування особистості дитини від стилю виховання в родині, батьківського ставлення до дитини, способів родинного спілкування. При цьому на хід психічного розвитку дитини суттєво впливають не тільки грубі порушення в батьківському ставленні й поведінці. За даними наукових досліджень [6; с. 7], різні стилі догляду і поведінки з дитиною починаючи з перших днів її життя формують ті чи інші особливості психіки і поведінки дитини.

Ставлення батьків до дитини має особливе значення під час вікових криз розвитку (кризи новонародженості; одного, трьох років; 6-7 років), оскільки

вплив вказаних чинників може суттєво змінити «...весь хід її (дитини) розвитку в даний період» [7, с. 248]. Криза 6-7 років – це переломний критичний віковий етап розвитку дитини, яким відкривається весь період її подальшого шкільного життя. Даний критичний етап не має чітких вікових рамок і може тривати до досягнення дитиною молодшого підліткового віку. В цей період у житті дитини відбуваються значні зміни в анатомо-фізіологічних характеристиках організму, змінюється соціальна ситуація розвитку, характер діяльності, з'являються відповідні до віку новоутворення (довільність, внутрішній план дій, рефлексія) [7, с. 248]. Таким чином, взаємини батьків та дітей, характер родинного спілкування, типи батьківського ставлення виступають потужним фактором розвитку дитини.

В той же час, родинне виховання розглядається в літературі не тільки як цілеспрямована система впливу батьків на дитину, але і як характер взаємодії з нею [8]. Важливими чинниками виховання є також устрій родини, стиль життя, стійкі стереотипи взаємин в родині.

Різнманітні системи впливу та способів поведіння батьків з дитиною позначаються як «тип виховання» [8; с. 7], «тактика виховання», «стиль виховання», «батьківська позиція». В даній статті ці терміни використовуються як синоніми, через те, що батьківське виховання поєднує у собі три основні компоненти: ставлення до дитини, уявлення про неї та способи впливу (контроль, покарання, заохочення, вимоги і т. ін.), характер взаємодії з дитиною.

Отже, *батьківське ставлення* – це цілісна система різноманітних почуттів до дитини, поведінкових стереотипів, що практикуються в поведінні з нею, особливостей сприйняття та розуміння характеру дитини, її вчинків.

Ряд дослідників наголошують, що прояви неадекватного батьківського ставлення, а саме, недостатня увага, гіпоопіка нерідко викликають у дітей сенсорний голод, недорозвиненість вищих почуттів, інфантильність особистості. М.І.Буянов, спостерігаючи за дітьми, які виховані за типом гіпоопіки, відзначає, що їм властиві надмірна рухливість, метушливість,

роздратовування. В той же час протилежний вказаному тип батьківського ставлення – гіперопіка, сильні обмеження з боку батьків – призводять до невротичного та пригніченого стану, підозрливості, невпевненості та тривожності, психічної незрілості труднощів у спілкуванні з іншими дітьми [9].

Найбільш розповсюдженим механізмом формування характерологічних рис дитини, які відповідають за самоконтроль та соціальну компетентність, виступає *інтеріоризація засобів та навичок контролю*, що використовуються батьками. При цьому адекватний контроль передбачає поєднання емоційного прийняття з високим об'ємом вимог, їх ясністю, несуперечністю та послідовністю в пред'явленні дитині. Діти з адекватним батьківським ставленням характеризуються гарною адаптованістю до шкільного середовища та спілкуванню з однолітками, вони активні, незалежні, ініціативні, доброзичливі, емпатичні.

У психологічній літературі широко описана феноменологія стосунків батьків і дітей, проаналізовано характер та негативні результати неадекватного батьківського ставлення, хибних стилів виховання на актуальний і перспективний розвиток дитини. В той же час, недостатньо досліджені, а, отже, потребують додаткового вивчення характер та механізми впливу окремих аспектів батьківського ставлення на емоційну сферу дитини.

Отже, при утворенні певного типу батьківського ставлення детермінують такі чинники, як: риси та якості особистості батьків; фізичні, психологічні та статеві особливості дитини; особливості подружніх взаємин; соціокультурні фактори; сімейні традиції; етіологічний фактор. Це дає змогу характеризувати батьківське ставлення як складне психологічне утворення, яке підпадає під вплив багатьох змінних, котрі необхідно враховувати в процесі складання психокорекційних програм.

Для виявлення стилів батьківського ставлення до дитини та їх впливі на особливості розвитку особистості молодшого школяра, нами було проведено емпіричне дослідження на базі середньої загальноосвітньої школи № 9 м. Бровари.

Вибірку дослідження склали 60 осіб, 30 пар «дитина – батько», члени повних сімей. Вік тат коливався в межах від 31 до 47 років, в основному випробовувані з вищою, середньотехнічною та середньо-спеціальною освітою. Вибірка дітей включала дівчаток (17 осіб) та хлопчиків (13 осіб) від 7 до 10 років.

Використовувалися такі методики:

1. Для дітей: тест Кеттела (дитячий варіант); проєктивна методика «Моя сім'я»; методика вивчення самооцінки особистості молодшого школяра.
2. Для батьків (чоловіків) – опитувальник «Аналіз сімейних стосунків».

Тест Кеттелла (дитячий варіант) вимірює рівень вираження таких рис особистості як: комунікабельність, вербальний інтелект, впевненість у собі, збудливість, схильність до самоствердження, схильність до ризику, відповідальність, соціальна сміливість, чутливість, тривожність, самоконтроль, нервові напруження [10]. Проєктивну методику «Малюнок сім'ї» використовують для вивчення структури сім'ї, особливостей взаємостосунків між членами сім'ї («родина очима дитини»), як переживання і сприйняття дитиною свого місця в сім'ї, ставлення дитини до сім'ї в цілому і окремих її членів, особливості «Я – образу» дитини, її статевої ідентифікації. Методика вивчення самооцінки особистості молодшого школяра спрямована на знаходження кількісного вираження рівня самооцінки методом набору слів, відповідних «ідеалу» і «антиідеалу». Опитувальник «Аналіз сімейних стосунків» (методика АСВ) застосовувався для вивчення впливу батька на дитину і пошуку помилок в батьківському вихованні [11].

Результати опитувальників та методик було піддано факторному аналізу (метод основних компонентів із наступним VHRIMAX обертанням) застосовуючи для цього програму SPSS 17.00. Використання факторного аналізу стало корисним тому, що було спрощено та увиразнено суть показників психологічного простору стосунків між татом і дитиною. У результаті

факторного аналізу отримано чотири фактори, загальна сума яких склала 82% від загальної дисперсії. Їх було названо:

1. Домінуюча гіперпротекція.
2. Відігрування власних проблем на ставленні до дитини.
3. Підвищена вимогливість до дитини та ігнорування її потреб.
4. Впевненість у своїх силах.

Рис. Факторна структура особливостей стосунків між батьком та дитиною (значення у %).

Характеристика та опис факторів:

«**Домінуюча гіперпротекція**» складає 36 % від загальної дисперсії. До його складу фактору з позитивним знаком увійшли такі шкали, як: гіперпротекція, надмірність заборон, надмірність санкцій, домінантність батька на малюнку, тривожність, а з негативним знаком – шкала впевненості у собі та шкала соціальної сміливості. Пояснюючи психологічне значення цього фактору, хотілося б зазначити наступне. Частина батьків, чиє виховання визначається цим фактором, схильні постійно контролювати та опікати своїх дітей, багато чого забороняти їм та вживати до них велику кількість санкцій. Така деструктивна виховна стратегія батьків зумовлює в їх дітей високий рівень тривожності та страху самовираження, а також низький рівень

соціальної сміливості та впевненості у собі. Можна зробити висновок, що постійно контролюючи дітей, їх батьки формують в них вивчену безпомічність, коли діти бояться роботи щось самі, без допомоги батьків та живуть з постійним відчуттям тривоги й страху.

Отже, саме бажання опікати і піклуватися про свою дитину цілком нормально, але часом воно набуває гіпертрофованих і прямо-таки нездорові форми, паралізуючи активність дитини і позбавляючи її волі.

Крім того, в умовах гіперопіки у дитини формується постійне, нав'язливе відчуття тривоги, не властиве її віку. Як наслідок – виникають суперечливі тенденції в характері, несамостійність, інфантилізм, неадекватна самооцінка, неможливість самостійно долати труднощі. У особливо «важких випадках» дитина, не знаючи, як позбутися гіперпротекції і не роблячи до цього жодних спроб, так і залишається в колі сім'ї батьків, оскільки не здатна створити власну. Це виливається в безглузду і сумну гіперопіку дорослих дітей, які назавжди залишаються надмірно залежні від батьків.

«Відігрування власних проблем на ставленні до дитини». На рис. фактор «Відігрування власних проблем на ставленні до дитини» вміщує 20 % від загальної дисперсії. Склад фактору містить такі шкали, як: нестійкість стилю виховання, винесення подружнього конфлікту у сферу виховання, ігнорування потреб дитини, відчуття непотрібності батькам, проєкція на дитину власних небажаних якостей, нерозвиненість батьківських почуттів, збудливість, а з негативним знаком – шкала самооцінки.

Розглядаючи психологічний зміст цього фактору, можна дійти висновку, що такі батьки мають слабо розвинені батьківські почуття, у зв'язку з чим, вочевидь, схильні до нездорової поведінки з дитиною – в них постійно міняється настрій, змінюються вимоги та загальне ставлення до дитини, вони схильні виносити конфлікт з дружиною у сферу виховання, тобто «перетягувати» з нею дитину ніби канат. Також, вони ігнорують потреби дитини і схильні проєціювати на неї власні негативні якості. Така лінія поведінки негативно впливає на самооцінку та загальний стан дитини. В дітей

таких батьків відмічається знижена самооцінка та підвищена збудливість, а також відчуття своєї непотрібності батькам.

Таким чином, конфлікт батьків, перенесений на дитину, може привести до її емоційним розладам у вигляді занепокоєння, зниженого настрою, порушень сну і апетиту. Малюк може відреагувати на ставлення до нього батьків непослухом, протестом, агресією, тоді як на стосунки між батьками він реагувати не може. Таким чином, при будь-якому несприятливому типі перебігу сімейних конфліктів у дитини формуються конфлікти внутрішньоособистісні: емоційна нестабільність, невпевненість у собі, тривожність, замкнутість, відчуженість. Більше того, дитина може засвоїти сценарій конфліктної поведінки, як єдино можливий спосіб вирішення проблем. Цей сценарій може відтворюватися в її майбутніх сімейних стосунках та у взаємодії з іншими людьми, що зумовлює труднощі в майбутньому соціальному житті.

«Підвищена вимогливість до дитини та ігнорування її потреб» уміщує 15 % від загальної дисперсії, з позитивним знаком увійшли такі шкали, як: відповідальність, тривожність, відчуття самотності в дитини, гіперпротекція, ігнорування потреб дитини, надмірність вимог, надмірність санкцій, а з негативним знаком – шкала самооцінки.

Аналізуючи психологічний зміст цього фактору, можна зробити висновок, що батьки, чие виховання визначається цим фактором, забагато чекають та вимагають від своїх дітей, повністю ігноруючи при цьому їхні справжні потреби. Внаслідок такого стилю виховання в дітей формується гіпервідповідальність, високий рівень самотності, тривожності та напруги, знижується самооцінка, з'являється страх не виправдати очікування оточуючих. Можна припустити, що саме з таких дітей потім виростають перфекціоністи.

Фактор **«Впевненість у своїх силах»** (див.рис.), який складає 11 % від загальної дисперсії, містить показники методик діагностики дітей з позитивним знаком: впевненість дитини у собі, високий вербальний інтелект, її адекватну самооцінку. Цей фактор визначає позитивну лінію розвитку особистості

школяра. На жаль зв'язку з жодним стилем батьківського виховання цей фактор не показав. Вочевидь, це пов'язане з тим, що методика АСВ діагностує лише негативні тенденції у вихованні, а такий гармонійний варіант розвитку дитини мав би зумовлюватись відповідним гармонійним ставленням з боку батька.

На нашу думку частково бар'єри зазначеної у статті проблеми лежать у прагненні батьків, щоб їх дитина була «самою-самою». У бажанні дитини бути відмінником, у жадобі похвали, заохочення, в страху покарання за помилки. Батьки нерідко забувають про те, що неможливо з першого разу все зробити ідеально, що все завжди приходить з досвідом. Згадайте, як кажуть у народі: «Не помиляється тільки той, хто нічого не робить», «На помилках вчаться», «Ніхто не може знати все» тим паче дитина, яка прагне пізнавати світ власними зусиллями, а це не можливо без проб і помилок. Таким чином, виявленні деструктивні стилі батьківського ставлення призводять до негативних наслідків у розвитку дитини: високий рівень тривожності, занижена самооцінка, страхи, підвищенна збудливість, відчуття непотрібності батькам, самотності. Вони можуть негативно позначатися на дитині та формувати незрілу особистість, що безумовно викликає занепокоєння.

Тому, ми повинні пам'ятати що молодший школяр бачить себе очима близьких і дорослих, які виховують його. Якщо оцінки та очікування в сім'ї не відповідають віковим та індивідуальним особливостям дитини, її уявлення про себе здаються спотвореними.

М. І. Лисина простежила розвиток самосвідомості й особистості молодших школярів залежно від особливостей сімейного виховання. Діти з точним уявленням про себе виховуються в сім'ях, де батьки приділяють їм досить багато часу; позитивно оцінюють їх фізичні та розумові дані, але не вважають рівень їх розвитку вище, ніж у більшості однолітків, прогнозують гарну успішність у школі. Цих дітей часто позитивно заохочують, а карають, в основному, відмовою від спілкування.

Діти із заниженим уявленням про себе ростуть у сім'ях, в яких із ними не займаються, але вимагають послуху; низько оцінюють їх здібності, часто

дорікають, карають, іноді – при сторонніх, що є дуже болючим для дитини. Батьки не очікують від них успіхів у школі і значних досягнень у подальшому житті. Вони не впевнені в силах свого чада. Діти відчувають це і приймають як належне, це стає установкою їх подальшого життя. Що є перешкодою в спілкуванні з оточуючими людьми (батьками, вчителями та однолітками) і в постановці і досягненні будь-яких цілей.

Багато хто вважає, що чим більше часу батько проведе з дитиною – тим краще. Але це не зовсім вірно. Кількість часу – не показник любові і турботи. Набагато важливіше якість відносин. Батько повинен навчити чомусь корисному. З'являтися гідним прикладом для наслідування, спілкуватися з дитиною не «з під палки», а за обопільним бажанням.

Любов тата забезпечує приклад батьківської поведінки дітей в майбутньому, формування життєвої позиції і статево-рольової позиції в суспільстві.

Роль батька має великий вплив на становлення особистісних якостей дитини. Батько в родині дає певний зразок поведінки, є джерелом впевненості і авторитету, є уособленням дисципліни й порядку. На думку фахівців, батько представляє дитині світ думки, створені людською працею речі, закон і порядок, дисципліну, подорожі та пригоди. Дитині весь час, на всіх етапах розвитку, необхідний батько, однак особливо він починає потребувати батьківської любові, в його владі і керівництві після п'яти років.

Дитина набуває в родині здатності до співпраці, впевненості в тому, що вона оточена любов'ю, турботою і увагою. Все це створює міцну основу для її соціального розвитку. У сім'ях такого типу ревності і суперництва між дітьми зустрічаються рідко.

Якщо батько внутрішньо приймає дитину, а стосунки в родині є від самого початку здоровими, то цінність дитини для батька виступає не як її заслуга, а як щось саме собою зрозуміле. Батькові досить того, що це – його дитина. Він приймає її такою, якою вона є, незважаючи на її розумові або фізичні дані.

Судячи з усього, секрет формування здорової особистості полягає в доброзичливому ставленні до дитини, готовності прийняти її такою, яка вона є, але в той же час і в умінні встановити при цьому певні межі.

Отже, молодший шкільний вік характеризується когнітивним та фізичним розвитком під час якого формується самосвідомість, відбувається становлення образу «Я», самооцінки дитини і починають складатися перші уявлення про себе; виникають стійкі форми соціальної взаємодії, моральні та соціальні норми і цінності. Соціальна ситуація розвитку в цей віковий період потребує здатності до ініціативи і соціальної взаємодії у навчальному середовищі, і батько сприяє швидшому формуванню у дитини цієї здатності. З'ясовано що батьківство є комплексним феноменом, пов'язаним з усіма аспектами життєдіяльності дитини, в тому числі і з особистісним розвитком.

Список використаних джерел:

1. Обухова Л.Ф. Детская (возрастная) психология. – М: Российское педагогическое агентство, 1996. – 374 с.
2. Эйдемиллер Э.Г. Психология и психотерапия семьи. – СПб: Питер, 2001. – 656 с.
3. Шнейдер Л. Б. Психология семейных отношений. Курс лекций. – М.: Апрель-Пресс, 2000. – 512 с.
4. Крайг Г. Психология развития. – СПб.: Питер, 2000. – 992 с.
5. Гильяшева И.Н., Игнатьева Н.Д. Межличностные отношения ребенка. – М., 1994. – 74 с.
6. Боришевський М. Сімейне виховання як гарант морального становлення особистості. // Початкова школа. – 1995. – № 4. – С. 4-9
7. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6-ти т. Т. 4. Детская психология / Под ред. Д.Б. Эльконина. – М.: Педагогика, 1984. – 432 с.
8. Захаров А.И. Как предупредить отклонения в поведении ребенка: Кн. для воспитателей дет. сада и родителей. – 2-е изд., доп. – М.: Просвещение, 1993. – 192 с.

9. Шнейдер Л. Б. Психология семейных отношений. Курс лекций. – М.: Апрель-Пресс, 2000. – 512 с.

10. Тест Кеттелла, детский вариант. Адаптирован Э.М.Александровской.
12 ФЛО-120. Режим доступа: <http://vsetesti.ru/360/>

11. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В.В. (АСВ). – «Анализ семейных взаимоотношений». Режим доступа: <http://testoteka.narod.ru/dro/1/07.html>

References.

1. Obukhova L.F. (1996) *Detskaya (vozrastnaya) psikhologiya*, [Children (age) psychology], Moscow: Russian pedagogical Agency. (In Russian)

2. Eidemiller E.G. (2001) *Psikhologiya i psikhoterapiya sem'i*, [Family psychology and psychotherapy], St. Petersburg: Piter. (In Russian)

3. Shneider L. B. (2000) *Psikhologiya semeinykh otnoshenii. Kurslektzii*, [Family psychology . Course of lectures], Moscow: April – Press. (In Russian)

4. Kraig G. (2000) *Psikhologiya razvitiya*, [Developmental Psychology], St.Petersburg: Peter. (In Russian)

5. Gil'yasheva I.N., and Ignat'eva N.D. (1994) *Mezhlichnostnye otnosheniya rebenka*, [Interpersonal relationships of the child], Moscow. (In Russian)

6. Borishevs'kii M. (1995) “Simeine vikhovannya yak garant moral'nogo stanovlennya osobistosti, [Simeyne vihovannya yak moral guarantor osobistosti Formation]”, *Pochatkova school*, vol.4, pp. 4-9. (In Russian)

7. El'konin D.B. (ed.) (1984) Vygotskii L.S. *Sobranie sochinenii: V 6-ti t. T. 4. Detskaya psikhologiya* / [Sobraniesochineny: In 6 vol s 4 . Child Psychology / Ed. DB Elkonin.], Moscow: Education. (In Russian)

8. Zakharov A.I. (1993) *Kak predupredit' otkloneniya v povedenii rebenka: Kn. Dlya vospitatelei det. Sada I roditelei*. 2-e izd., dop. [How to prevent child behavior problems : Bk. caregivers for children. Garden and parents. – 2nd edition.], Moscow: Education. (In Russian)

9. Shneider L. B. (2000) *Psikhologiya semeinykh otnoshenii. Kurs lektzii*, [Family psychology . Course of lectures], Moscow: April – Press. (In Russian)

10. *Test Kettella, detskii variant. Adaptirovan E.M.Aleksandrovskoi. 12 FLO-120, [Cattell test, children's version. Adapted E.M.Aleksandrovskoy. 12 FLO – 120], [Online], Available at: <http://vsetesti.ru/360/> (accessed 28.04.2014) (In Russian)*

11. Eidemiller E.G., Yustitskis V.V. (ASV). *Analiz semeinykh vzaimootnoshenii*, [«Analysis of family relationships»], [Online], Available at: <http://testoteka.narod.ru/dro/1/07.html> (accessed 28.04.2014) (In Russian)